

XVII століття в дискурсі українського лінгвістичного джерелознавства

О. І. Ніка

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

*Corresponding author. E-mail: nika_oksana@meta.ua

Paper received 27.01.16; Accepted for publication 15.02.16.

Анотація. У статті аналізуються принципи лінгвістичного вивчення та публікації писемних пам'яток і розвиток українського лінгвістичного джерелознавства, зокрема визначаються ступінь і перспективи дослідження писемних артефактів XVII ст. в українській історичній лінгвістиці.

Ключові слова: українська історична лінгвістика, лінгвістичне джерелознавство, XVII ст., лінгвістична інформативність писемних пам'яток.

XVII ст. – вершинна доба в історії української мови, дослідження якої об'єктивується збереженими численними писемними пам'ятками як свідченнями високого рівня книжної культури, інтелектуального розвитку і барокового концептизму. Охопити навіть одне століття, XVII, за науковими досягненнями лінгвістів у його студіюванні, у тому числі і за публікаціями писемних пам'яток, виявляється настільки масштабним завданням, що потребує окремого (і не одного) монографічного опрацювання. У межах статті ж логічно актуалізувати найважливіші здобутки, здійснені у царині лінгвістичної атрибуції та видання писемних артефактів цього періоду, для їх активізації в сучасному науковому дискурсі.

У різні періоди розвитку українського мовознавства давній текст перебував і перебуває в центрі філологічних студій, бо саме на основі конкретних фактів вивчаються наукові теорії, їх аргументація, і позбавлені такого надійного опертя інтерпретації залишаються позаісторичними «мовними іграми». Розуміння того, що для історика мови фактологія є основним аргументом для наукових спостережень і висновків, спонукало до детального вивчення і публікації писемних пам'яток, розвитку лінгвістичного джерелознавства.

Видані у серії «Пам'ятки української мови» тексти, передані відповідно до встановлених правил, часто вперше вводились у широкий науковий обіг, а едиційні дослідження узагальнювали інформацію про їх мовну і жанрово-стильову специфіку. Значна кількість виданих у цій серії писемних пам'яток відображає саме XVII ст.

Сьогодні актуально уточнюється предметність дослідження окремих наук (дисциплін): джерелознавства, текстології та археографії, як і встановлюється наукова доцільність їх взаємозв'язку з мовознавством. Лінгвістичні параметри текстів акцентуються в нормативному, жанровому, хронологічному, територіальному аспектах, що дає підстави визначати окремо лінгвістичне джерелознавство з погляду лінгвістичної інформативності писемних пам'яток.

В. Німчук звертав увагу на потребу чіткого розмежування археографії та джерелознавства, їх сучасне розуміння як окремих дисциплін (а не допоміжних історичних): «За терміном джерелознавство треба закріпити семантику: наука, що вивчає теоретичні та практичні проблеми, пов'язані з уведенням у науковий обіг різних рядів матеріалів – візуальних..., аудіальних... та аудіовізуальних... для досліджень із історіографії, мовознавства, історії науки та культури

(духовної й в тому числі художньої літератури й мистецтва) та матеріальної. За терміном археографія доцільно залишити значення, близьке до первісного – наука (дисципліна), об'єктом якої є теорія й практика дослідження та публікації різноманітних стародавніх джерел історіографії, історії мови, науки та культури взагалі (духовної та матеріальної)» [6, с. 5-6]. У цьому разі вмотивовується відмежування джерелознавства від археографії, розрізнення археографії та кайнографії (новографії), акцентується увага на традиціях археографічної практики та її лінгвістичному підґрунті.

Підхід до опрацювання і публікації давніх пам'яток веде свій відлік ще з XIX ст. У цьому контексті варто назвати цикли видань писемних пам'яток, що стали початковим етапом їх пізнання відповідно до наукових ритмів свого часу: «Архів Південно-Західної Русі, що видавався тимчасовою комісією для розбору давніх актів» (К., 1859-1911); «Акти, що відносяться до історії Південної і Західної Русі, зібрані та видані Археографічною комісією» (СПБ, 1863-1892); «Російський історичний збірник» (М., 1837-1844), «Читання в Історичному товаристві Нестора-літописця» (К., 1879-1914), джерелознавчі студії Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (з 1873).

Класичними для кожного дослідника, який цікавиться історією, стали видання давніх текстів у поєднанні з розлогими історико-культурними, палеографічними, філологічними коментарями, прикладом чого слугують праці М. Карпинського, П. Владимірова, С. Голубєва, М. Петрова, А. Попова, М. Марковського, І. Малишевського, Ю. Карського та ін. У них уперше було представлено давні тексти в тогочасному науковому висвітленні. Важливо підкреслити, що в цей час активно «відкриваються» пам'ятки, а їх атрибуція неодмінно передбачала цілісну і комплексну оцінку пам'ятки, що увиразнювала основні мовні і жанрово-стильові особливості опрацьованого тексту. У тогочасних публікаціях не передавалися всі графічні знаки оригіналів, але для сучасного історика мови ці видання мають значення як масштабна й систематизована праця над вивченням і підготовкою текстів.

У другій половині XIX ст. П. Житецький зацентрував специфіку лінгвістичної сфери історичного дослідження. Його «Опис Пересопницького рукопису XVI століття з додатком тексту Євангелія від Луки, уривків з інших євангелістів і 4-х сторінок фотокопій» (К., 1876), наступний за часом «Нарис літературної історії української мови в XVII в.» увиразнили знаковий текст із Пересопниці в історії культури і літерату-

рної мови українців. Перспектива дослідження перекладів сакрального тексту та його повного видання знайшла продовження у відомих працях І. Чепіги.

Активні процеси в літературній мові, її лексикографічна кодифікація репрезентовані П. Житецьким у коментарях до публікації «Словника книжної української мови за рукописом XVII ст.» (1888), відомого в історичній лінгвістиці як «Синоніма словеноросская». За міркуваннями П. Житецького, добір абстрактних слів мав на меті «витіснити... польські слова синонімічними слов'янськими словами» [3, с. 5]. Як можемо пересвідчитися, формат лінгвістичного коментування тексту віддзеркалював інноваційність процесів, прочитаних крізь призму взаємодії мови з мисленням, соціумом, культурою.

Зазначимо, що у другій половині XIX – на початку XX ст. особлива увага була приділена публікаціям полемічних пам'яток. Давніший етап розвитку полеміки, що стосувався викладу подій Флорентійської унії, відображений у публікаціях О. Павлова («Критичні досліді з історії давнішої греко-руської полеміки проти латинів» (СПб., 1878). Оновленню мовно-культурного простору наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. сприяли полемічні тексти (і не лише православні), що систематизовані у тритомних «Пам'ятках полемічної літератури в Західній Русі» (СПб., 1878-1903).

У свій час до цієї теми активно зверталися І. Франко, К. Студинський, М. Возняк у плані наукового студіювання полемічних текстів: публікації і дослідження. У доробку К. Студинського – «Пересторога» (1895), «Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в.» (1900), «Антиграфе, полемічний твір М. Смотрицького» (1925) та ін., у М. Возняка – «Історія о єдному папі римском» (ЗНТШ, Львів, 1914, т. СХVII і СХVIII).

Історичне мовознавство і джерелознавство 20-х рр. XX ст. репрезентоване також публікаціями житійно-повістєвої (Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI – XVIII вв. про князів Бориса і Гліба, К., 1928), драматичної літератури (Резанов В. Драма українська, К., 1926), передмов до стародруків (Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків, К., 1924), що підкреслювало увагу наукової громадськості до української історичної спадщини.

Окремим етапом у розвитку лінгвістичного джерелознавства варто вважати публікації, здійснені І. Огієнком. Із його іменем пов'язане введення в науковий обіг низки українських текстів XVI – XVII ст., лінгвістична атрибуція яких повно представлена дослідником. Це не тільки опис пам'ятки, аналіз мови і словник, але ширша мотивація писемної пам'ятки в українському мовно-культурному просторі. Так, Житомирське Євангеліє 1571 р., Крехівський Апостол 1560-х рр. демонструють реформаційні тенденції і стають релевантними для загальної картини розвитку української літературної мови в XVI ст. («Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560-х рр.» (Варшава, 1930); «Українська Житомирська Євангелія 1571 р. Опис пам'ятки, аналіз мови і словник: нарис з історії, культурного життя Волині» (Вінніпег, 1948). Активні процеси в мові прокоментовано

і в опублікованому українсько-російському словнику початку XVII ст. (Вінніпег, 1951).

Відзначимо, що дослідження (разом з їх публікацією) реформаційних перекладів дали підстави І. Огієнку ініціювати нову українську літературну мову з другої половини XVI ст.

Функціональне розширення літературної мови представив в українській діаспорі О. Горбач, який перевидав словник А. Корецького-Сатановського, Адельфотес, граматику М. Смотрицького та Крем'янецьку граматику, а також Требник П. Могили і Номоканон. Це добре відомі тексти для кожного історика мови, що демонструють розвиток літературної мови, особливо першої половини XVII ст.

Системне вивчення писемних пам'яток і підготовка їх до видання активізується з 50-х рр. XX ст. в Україні, з ініціативи створення наукової серії «Пам'ятки української мови». Значна кількість виданих у цій серії давніх текстів відображає саме XVII ст. Серед них найбільш репрезентовані: серія актових документів і грамот, серія наукової літератури, словників, що актуалізують відповідні стилі і жанри тогочасної літературної мови.

Завдяки цим публікаціям у науковий обіг вводилися знакові оригінали з їх лінгвістичною атрибуцією, що формувало цілісні уявлення про текст чи сукупність текстів, віддалених у часі від дослідника-інтерпретатора. Підготовлений мовознавцями текст робив доступнішою раритетну базу історико-лінгвістичного дослідження, слугував надійною основою для узагальнень і наступних студій, у тому числі з інших галузей знання.

Традиційно в кожному виданні дотримувались обов'язкові складники: археографічний і лінгвістичний опис, словнички, покажчики, списки скорочень і літератури. У лінгвістичному плані акцентовано на відображених у текстах явищах, засвідчених на усіх рівнях – фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному. Одне з важливих завдань лінгвіста – передати взаємодію книжної мови з живою народною, тому залежно від жанрово-стильової специфіки пам'ятки уточнювався і додатково розписувався (особливо для ділових документів) живомовний вплив, передусім на фонетичному рівні. Зверталась увага на залежність від книжної традиції, увиразнювалися запозичення з інших мов, що широко ілюструвалося прикладами з текстів.

Із погляду історії української літературної мови встановлювалась жанрово-стильова зумовленість текстів у діахронічному і синхронічному вимірах, їх позамовна мотивація, залежність від автора (його освіти, світогляду, території).

В основному, мова виданих пам'яток XVII ст. – староукраїнська, церковнослов'янську мову переважно обмежено граматичними працями, латинська – в рукописній граматиці І. Ужєвича.

До публікованих текстів XVII ст. входили стародруки і рукописи, що часто, але не завжди визначало і спосіб відтворення давніх манускриптів – факсиміле, репринт чи метаграфія. Зі зрозумілих причин наукове опрацювання тексту спрямоване на максимальне відтворення оригіналу.

Метаграфовані видання є способом наукового опрацювання тексту, частіше рукописних матеріалів. У такий спосіб представлено значну частину опублікованих текстів у серії «Пам'ятки української мови» (це є обов'язковою умовою для ділових документів, що збереглися в рукописах). За цими правилами також передається цитування з оригіналів у наукових працях.

Уперше правила видання писемних пам'яток сформулювали М. Пещак і В. Русанівський [7]. У них з'ясовано особливості передачі літер, діакритичних позначок, розділових знаків, а також регламентована додана дослідником манускрипту інформація (відновлення окремих погано збережених чи особливих із лінгвістичного погляду написань). Відповідно до специфіки досліджуваних текстів практично в кожному виданні серії «Пам'ятки української мови» уточнювалися едиційні правила, проте їх загальна регламентація відсилала до цих встановлених принципів.

Запропоновані В. Німчуком [6] правила видання писемних пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції, скориговані щодо їх наукового чи популярного класу, методу передавання давнього тексту. У них диференційовано способи передачі оригіналу залежно від обраного дослідником методу, що вмотивовує абсолютно точно чи спрощене відтворення усіх чи основної частини графічних знаків оригіналу залежно від поставленої дослідником мети та орієнтування на користувачів.

За понад півстоліття в серії «Пам'ятки української мови» з XVII ст. була опублікована низка текстів різних жанрів і стилів, серед яких:

– граматики і словники. Граматики XVII ст. були підготовлені до друку та опубліковані у 70-80-х рр. XX ст.: Граматика слов'янська І. Ужевича (підгот. І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький (1970); *Смотрицький Мелетій. Граматіки славенскі# правилное свнтагма. Св'є, 1619* (К., 1979). Близька до них за часом праця Лаврентія Зизанія «Граматика словенська» (К., 1980) належить до останніх років XVI ст. (1596).

Публікація цих текстів тим важливіша, що відповідно до тогочасних уявлень граматики посідала центральне місце в системі освіти і духовної культури, була основою для оволодіння іншими науками. Лаврентій Зизаній і Мелетій Смотрицький здійснили науково-теоретичне опрацювання церковнослов'янської мови української редакції, звернули увагу на прагматичні аспекти її вивчення та викладання. В історичній лінгвістиці були поціновані їх досягнення: уточнення характерних для цієї редакції мови специфічних ознак, удосконалення лінгвістичної термінології, увиразнення зіставного аспекту дослідження.

Лінгвістичний інтерес до цих граматик залишається відкритим: у 2000-му році видрукувані дві граматики з коментарями О. Кузьмінової та М. Ремньової.

Лексикографічні праці були підготовлені до друку у 60-х і на початку 70-х рр. XX ст. вийшли трьома книгами: *Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма словенороская* (К., 1964); *Лексиконъ славенороский Памви Беринди, 1627* (К., 1961); *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Сатановського-Корецького*

(К., 1973). Із них *Лексис Лаврентія Зизанія* належить до кінця XVI ст. (1596).

У розвитку наукового стилю окремо зупинимось на лінгвістичних працях, оскільки вони засвідчують не тільки аспект систематики жанрів і стилів цього періоду, але й стан опрацювання мови. Розвиток лінгвістичної думки кінця XVI – першої половини XVII ст. визначався удосконаленням граматичної теорії, становленням лексикографічного методу, що детально висвітлюється в монографіях В. Німчука «*Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською*» (К., 1980), «*Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст.*» (К., 1985). Вони засвідчили становлення лексикографічного методу, загальну диференціацію й певне нормування лексичного складу, проілюстрували синонімію, розрізнення значеннєвих і стилістичних особливостей лексем, як і систематизацію, опрацювання слова у функціональному, зіставному, етимологічному аспектах, лінгвістичну інформацію про слово.

Разом із тим відзначимо увагу до історичної лексикографії, прикладом чого є видання «*Матеріалів до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.*» Є. Тимченка, що репрезентує зріз розвитку лексичної системи на матеріалі текстів значного за обсягом періоду. У серії «Пам'ятки української мови» підготовку до друку, упорядкування і редагування цього словника здійснив В. Німчук разом із Г. Лисою [8]. Принагідно відзначимо, що лексичний зріз вужчого періоду повно відображає «*Словник української мови XVI ст. – першої половини XVII ст.*».

– ділові документи: *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Зб. актових документів* (К., 1981); *Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.* (Упоряд. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило, К., 1986); *Книга Київського підкоморського суду: 1588 – 1644 рр.* (підгот. Г. В. Боряк, Т. Ю. Люта, Л. З. Гісцова, 1991); *Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р.* (підгот. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко, 2002); *Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.* (підгот. В. М. Мойсієнко, 2004).

На основі документів північноукраїнського ареалу було зроблено висновок, що в період із XIV по XVII ст. функціонував поліський варіант української літературної мови [2, с. 18]. У подальшому цю ідею розвинув В. Мойсієнко на матеріалі актових книг із Житомирщини кінця XVI і початку XVII ст.: «*Лінгвальні особливості пам'ятки на всіх рівнях мовної системи відображають риси, характерні для північних українських говорів*» [5, с. 7]. Це характерний приклад того, як теоретичні висновки обґрунтовуються на емпіричних даних.

Писемні пам'ятки інших жанрів і стилів XVII ст. опубліковано меншою мірою: *Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті* (підгот. тексту І. П. Чепіги, В. І. Колосової (1971); *Галятовський І. Ключ розуміння* (підгот. І. П. Чепіга (1985).

На сьогодні продовжується робота лінгвістів над виданнями і дослідженнями писемних пам'яток із XVII ст., що поглиблюють пізнання «періоду розквіту староукраїнської літературної мови».

Звернемо увагу на ступінь вивчення і представлення джерел цього часу в нових виданнях писемних пам'яток. Так, комплексність вивчення учительних Євангелій поєднує дослідження, каталоги та описи, що репрезентувала Г. Чуба в новому виданні [9]. Публікації каталогів разом із текстами XVI – XVII ст. відкривають нові сторінки цього вершинного в історії української мови періоду в петербурзьких зібраннях [10], девоційного віршування з бібліотеки Московського державного університету [1]. Лінгвістичний складник в інтердисциплінарному осмисленні тексту відкрила публікація латинсько- та українськомовного доробку Інокентія Гізеля [4]. Окремий том із тритомного видання його творів – дослідження з різних галузей гуманітарного знання – істориків, філософів, теологів, літературознавців і мовознавців, що доповнюють реконструкцію дискурсу.

Перелік досліджених/опублікованих текстів XVII ст. залишається відкритим, оскільки продовжується

робота над окремими жанрами і стилями, які розширюють наукове пізнання цього періоду в історії літературної мови. Найбільшою мірою репрезентоване XVII ст. у серії «Пам'ятки української мови», яка вже понад півстоліття демонструє роботу істориків мови в науковій площині дослідження і публікації давніх текстів. Видані в цій серії писемні пам'ятки вже стали класичними, вони широко використовуються в науковому і навчальному процесі, становлять евристичну цінність.

Перспективи розвитку українського лінгвістичного джерелознавства полягають у тому, щоб систематизувати дослідження лінгвістичної інформативності писемних пам'яток, розширювати аспекти вивчення їх лінгвістичного складника, використовувати сучасні методи роботи з електронними ресурсами, корпусами (у цьому разі йдеться про створення Історичного корпусу текстів української мови).

ЛІТЕРАТУРА

1. Девоційне віршування рубежу XVI – XVII ст. / Підгот. В. Зема. – К., 2008. – 60 с. – (Серія «Джерела»).
2. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Зб. актових документів / Підгот. В.В. Німчук, В.М. Русанівський та ін. – К. : Наукова думка, 1981. – 316 с.
3. Житецкий П.И. Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века / П.И. Житецкий. – Киев, 1888. – 104 с.
4. Інокентій Гізел. Вибрані твори : у 3-х т. / ред.-упор. Лариса Довга. – Київ-Львів, 2010.
5. Мойсієнко В.М. Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року // Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р. / Підгот. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – С. 5- 27.
6. Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції : проект / В.В. Німчук. – К., 1995. – Ч. 1. – 54 с.
7. Пешак М.М. Правила видання пам'яток української мови XIV – XVIII ст. / М.М. Пешак, В.М. Русанівський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 84 с.
8. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.: У 2 кн. / Підгот. до видання В.В. Німчук та Г.І. Лиса. – К.; Нью-Йорк, 2002. – (Пам'ятки української мови. Серія словників).
9. Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія : дослідження, каталоги, описи. – К. ; Л. : Свічадо, 2011. – 223 с.
10. Metropolis Kijoviensis [Текст] : каталоги і тексти петербурзьких зібрань / Підгот. В. Зема [та ін.]. – К., 2010. – XXXVIII, 216 с.

REFERENCES

1. Devotive poetry at the border of the XVI – XVII cent. / Edit. by V. Zema. – K., 2008. – 60 p. – (The series "Sources").
2. Business Language of Volyn and over-Dnipro area of the XVII cent. / Collection of Act documents / Edit. by V.V. Nimchuk, V.M. Rusanivskyu etc. – K. : Scientific thought, 1981. – 316 p.
3. Zhitetsky P.I. Dictionary of Literary Malorus Language based on manuscript of the XVII century / P.I. Zhitetsky. – Kiev, 1888. – 104 p.
4. Innocent Gisel. Selected Works : In 3 vol. / Editor-compiler Larysa Dovga. – Kyiv-Lviv, 2010.
5. Moysiienko V.M. Book of Act documents of Zhytomyr city government 1611 // Book of Act documents of Zhytomyr city government 1611 / Edit. by A.M. Matviyenko, V.M. Moysiienko. – Zhytomyr, 2002. – Pp. 5- 27.
6. Nimchuk V.V. Regulations of edition of the monuments, written in Ukrainian and Old Church Slavic of Ukrainian edition : project / V.V. Nimchuk. – K., 1995. – Part 1. – 54 p.
7. Peschak M.M. Regulations of edition of the monuments of Ukrainian Language of the XIV – XVIII cent. / M.M. Peschak, V.M. Rusanivskyu. – K. : Academy of Sciences of the USSR, 1961. – 84 p.
8. Timchenko E. Materials to Dictionary of written and literary Ukrainian language of the XV - XVIII cent.: In 2 vol. / Prepared for publication by V.V. Nimchuk and G.I. Lysa. – K. ; New York, 2002. – (Monuments of Ukrainian language. Series dictionary).
9. Chuba G. Ukrainian edifying handwritten Gospels : research, catalogs, descriptions. – K. ; L. : Svichado, 2011. – 223 p.
10. Metropolis Kijoviensis [Text] : catalogs and texts of Petersburg collections / Edit. by V. Zema. – K., 2010. – XXXVIII, 216 p.

XVII century in the Discourse of Ukrainian Linguistic Source Study

O.I. Nika

Abstract. This article analyzes the principles of Linguistic study, publishing of written monuments and the development of Ukrainian linguistic Source Study, in particular the author determines degree and research prospects of written artifacts of the XVII cent. in Ukrainian historical Linguistics.

Keywords: Ukrainian historical Linguistics, Linguistic Source Study, XVII cent., linguistic informativeness of written monuments